

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№4/2024, 109-114

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 1.(091)

DOI: [10.52754/16948610_2024_4_11](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_4_11)

**ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ЧЫГЫШ ОЙЧУЛ-ААЛЫМДАРЫНА КОШУМЧА ЫСЫМ
(НЫСПА) БЕРИЛИШИНИН МААНИСИ**

ЗНАЧЕНИЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ ИМЕН (НЫСПА) ВОСТОЧНЫМ МЫСЛИТЕЛЯМ В
СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

THE MEANING OF ADDITIONAL NAMES (NYSPA) TO EASTERN THINKERS IN THE
MIDDLE AGES

Исаков Кубанычбек Абдыкадырович

Исаков Кубанычбек Абдыкадырович

Isakov Kubanychbek Abdykadyrovich

ф.и.д., профессор, Ош мамлекеттик университети

д.ф.н., профессор, Ошский государственный университет

Dr. Professor, Osh State University

isakov-oshgui@mail.ru

ORCID: 0009-0007-2035-0453

Каримова Айчолпон Акматалиевна

Каримова Айчолпон Акматалиевна

Karimova Aicholpon Akmataliyevna

окутуучу, Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университети

преподаватель, КУМУ имени Б. Сыдыкова

Lecturer, KUIU named after B.Sydykov

Бабакулова Рая Байназаровна

Бабакулова Рая Байназаровна

Babakulova Raya Bainazarovna

улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

старший преподаватель, Ошский государственный университет

Senior Lecturer, Osh State University

ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ЧЫГЫШ ОЙЧУЛ-ААЛЫМДАРЫНА КОШУМЧА ЫСЫМ (НЫСПА) БЕРИЛИШИНИН МААНИСИ

Аннотация

Макалада орто кылымдардагы Чыгыш элдеринин маданияты, илим-билими анын ичинде философиясы, ошол кездеги европалык маданиятка салыштырууга мүмкүн эмес бийиктикте өсүп-өнүккөндүгү. Ошондой эле бул аймакта ар кандай тарыхый-философиялык агымдар «перипатетизм», «калам», «суфизм» ж.б. бир эле мезгилде, бир эле региондо өкүм сүрүшкөндүктөрү көрсөтүлүп, орто кылымдагы Чыгыш маданиятынын айрым орчундуу бөтөнчөлүк, өзгөчөлүктөргө ээ болгондугу айгинеленет. Эң оболу бул маданият дүркүрөп өнүгүп, тамыр жайып жаткан ислам дининин таасирине карабастан анын багыты, элди билим менен сугарууга, сабатсыздыкты жоюп, агартуу иштерине көбүрөөк көңүл бөлүгө анын өкүлдөрү Фараби, Хорезми, Фергани, Бируни, Кашгари, Баласагуни, Бухари, Самарканди ж.б. түрткү беришкен жана салым кошушкандыгы менен биргеликте аты аталган улуу ойчулдарга өз аттарына кошумча ныспа иретинде өздөрү туулуп-өсүп жашашкан жер-суу аттарынын (шаарлардын ж.б. аталыштары) берилишинин мааниси каралган.

Ачкыч сөздөр: алгебра, алгоритм, акылмандар үйү, жибек жолу, зороастризм, перипатетизм, суфизм, калам, ныспа, фараб

ЗНАЧЕНИЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ ИМЕН (НЫСПА) ВОСТОЧНЫМ МЫСЛИТЕЛЯМ В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

THE MEANING OF ADDITIONAL NAMES (NYSPA) TO EASTERN THINKERS IN THE MIDDLE AGES

Аннотация

В статье культура, наука, в том числе философия восточных народов в средние века росла и развивалась на высоте, не сравнимой с европейской культурой того времени. Также в этом регионе развиваются различные историко-философские течения, такие как «Перипатетизм», «Калам», «Суфизм» и др. Показано, что они правили в один и тот же период и в одном регионе, а также выявляется, что восточная культура в средние века имела некоторые существенные различия и особенности. Прежде всего, несмотря на влияние исламской религии, которая быстро развивается и укореняется, эта культура ориентирована на обеспечение людей знаниями, искоренение невежества, уделение большего внимания делу просвещения. Учитывалась важность присвоения именам мест, где они родились и жили (названия городов и т. д.), названным великим мыслителям вместе с их поощрением и вкладом, помимо собственных имен.

Abstract

In the article, the culture, science, including philosophy of the Eastern peoples in the Middle Ages grew and developed at a height incomparable with the European culture of that time. Also in this region, various historical and philosophical movements developed, such as "Peripatetism", "Kalam", "Sufism" and others. It is shown that they ruled in the same period and in the same region, and it is also revealed that the Eastern culture in the Middle Ages had some significant differences and features. First of all, despite the influence of the Islamic religion, which is rapidly developing and taking root, this culture is focused on providing people with knowledge, eradicating ignorance, paying more attention to the cause of education. The importance of assigning names of places where they were born and lived (names of cities, etc.) to great thinkers along with their encouragement and contribution, in addition to their own names, was taken into account.

Ключевые слова: алгебра, алгоритм, дом мудрецов, шелковый путь, зороастризм, перипатетизм, суфизм, калам, ныспа, фараб

Keywords: algebra, algorithm, house of the sages, silk road, zoroastrianism, peripatetism, sufism, kalam, nyspa, farab

Киришүү

Орто кылымдагы Чыгыш маданиятынын айрым орчундуу бөтөнчөлүк, өзгөчөлүктөргө ээ болгон. Эң оболу бул маданият дүркүрөп өнүгүп, тамыр жайып жаткан ислам дининин таасирине карабастан анын багыты, элди билим менен сугарууга, сабатсыздыкты жоюп, агартуу иштерине көбүрөөк көңүл бөлүгө анын өкүлдөрү Хорезми, Фергани, Бируни, Кашгари, Бухари, Самарканди ж.б. түрткү беришкен жана салым кошушкан. Мына ошондуктан айрыкча табият таануу илимдери өнүгүп, жаратылышты үйрөнүгө өзгөчө көңүл бөлүнгөн. Натыйжада мурдагы басып өткөн мезгилдин маданиятын четке какпай, диалектикалык таануу ыкмасы менен аларды терең үйрөнүп, анын баалуу жактарын колдонушкан. Айрыкча Индия, Иран, Кытайдын, Гректердин ири илим, билим, маданиятын, традициясын кенен пайдаланышкан. Бул мезгилде илимде рационализм кенен пайдаланылып, акыл-эс чындыкка жетишүүдө башкы багыт болуп эсептелинген жана ошондой тепкичте турган.

Жогоруда аты аталып кеткен орто кылымдардагы улуу ойчул-аалымдардын өз аттарына кошумча жер-суу аттары, туулуп өскөн, же эмгектенип жашап калган жердин аты айрыкча чоң-чоң шаарлардын аттары *ныспа* иретинде берилген. Ушул жерде “ныспа” жөнүндө сөз козгоп кетсек артык баш болбос. Адатта ныспалар үч өзгөчөлүктү эске алуу менен берилет:

Биринчи – автор төрөлүп-өскөн жерди аныкташы мүмкүн. Мисалы, Мухаммед аль-Хорезми – Хорезми шаарына, Жусуп Баласагын – Баласагын шаарынан ж.б.;

Экинчи – автордун кийинки турагы, көбүрөөк жашап калган чөлкөмүн аныкташы мүмкүн. Мисалы, Ирандык Сове шаарынан чыккан Мухаммад ибн Абу Бахр ас-Сови кийин Дамаскка кетип, ад-Дамашки ныспасын алган. Махмуд Кашгари өзү азыркы Ысык-Көлдүн аймагындагы Барскоон шаарында туулуп-өсүп, кийин Кашгар шаарында көп жылдар эмгектенгендиктен ага жараша Кашгари ныспасын алган:

Үчүнчү – автор изилдеп чыккан аймакта аталган шаардын аты ага ныспы иретинде берилген. Мисалы, Кытайга саякат кылышып, изилдөө иштерин менен алек болушкан бир катар аалымдар “ас-Сини” ныспасын алгандыктарын араб биографтары эскеришет.

1. Абу-Насыр Мухаммад Ибн-Мухаммад Ибн-Тархан ибн-Узлаг аль-*Фараби* ат-Турки – орто кылымдардагы түрк элдерине тиешелүү Чыгыштын белгилүү улуу ойчулу жана философу, музыкалык теоретик, математик жана тарыхчы, Платон жана Аристотельдин эмгектерине коментарий берген аалым. Аль-Фарабиге кошумча өзү туулган шаары *Фараб* (азыркы Отрар) Тарбанд, Турар, Фараб - шаарын ныспа иретинде кошумча ат катары берилген. Анткени Фараб шаары орто кылымдарда Борбор Азиядагы эң ири, өнүккөн шаарлардын бири болгон. Ал азыркы Казахстандын Туркестан областындагы Отрар районундагы Арыс дарыясынын жээгинен орун алган шаар болгон. Учурда Фараб шаарында кол өнөрчүлүк өнүгүп, соода-сатык мамилелери күч алып турган. Ошону менен бирге илим-билим, маданияттын да борбору болгондугу тарыхый материалдар тастыктап келүүдө. Бул шаардан бизге белгилүү болгон улуу ойчул инсандардан аль-Фараби, астроном Аббас Жаухари, лингвист-географ Исхак аль-Фараби, суфий аалымы Арстан-Баба ж.б. чыгышкан. XIII кылымда Чынгызхандын элчилери Фараб шаарында өлтүрүлгөндүгүнө байланыштуу, анын уулдары тарабынан шаар талкаланылат, XV кылымда шаар бир аз калыбына келтирилип, XVII кылымда Жунгарлар тарабынан дагы бир ирет талкаланып кыйроого дуушар болот. Ал эми

XIX кылымда аталган шаар биротоло ташталган-кыйраган шаарга айланып, орто кылымдардагы актуалдуу маанисин жоготкон.

2. Математик, астроном, тарыхчы жана географ Абу Абдаллах Мухаммад ибн Муса аль-**Хорезми** (783-850). Бул улуу ойчулдун дагы бир аты ат-Табари, аль-Маджуси деп да аташып келишкен. Себеи ал жаштыгында байыркы зороастрий динин тутунгандыгын, кийинчерээк исламга биротоло берилгендигин айтышууда. Ал Алгебра жана Алгоритмдин негиздөөчүсү болгон. Ал байыркы Индия, Грек илими менен өтө тааныш болгон. Багдад шаарындагы аль-Маумун академиясында (Дом мудрости) илимий иштерин уланткан. Эми ага тагылган ныспа боюнча сөз кылсак, Хорезм Борбор Азиядагы тарыхый мааниси зор байыркы мамлекеттердин бири болгон. Байыркы Хорезмдин айрым бөлүгү азыркы Түркменистанды Дашогуз-Лебап вelayатынын составына, ал эми көпчүлүк бөлүгү азыркы Өзбек Республикасынын Каракалпакстан-Хорезм областарынын составынан орун алган. Хорезм Амударыянын жээгинен орун алып, учурунда Улуу Жибек жолунун негизги артерриясына айланган. Шаардын дагы бир айрым аталыштары Кят, Гургандж деп да аталып келинген. IX-XIII кылымдарда бул аймакта илим-маданият болуп көрбөгөндөй өнүгүүгө дуушар болот. Ошол себептен Хорезмден аль-Хорезми, аль-Бируни, Ибн Ирак, аль-Чагмини, Умар ибн аз-Замахшари сыяктуу улуу ойчулдар чыгышканы белгилүү. Биз билген Мухаммад Муса аль-Хорезмиден башка да, Махмуд б. Мухаммад аль-Аббас б. Арслан аль-Хорезми (1099-1173) аттуу Хорезмдин тарыхын жазган тарыхчы, Сирадж ад-Дин Юсуф ибн Аби Бакр Мухаммад ас-Саккаки ал-Хорезми (1160-1228) “Илим ачыкчы” эмгегинин автору теги түрк ойчулдары мына ушул биз сөз кылып жаткандар Хорезмден чыгышкан.

3. Абу-Аббас Ахмад ибн Мухаммад аль-**Фергани** (798-861), ал Европага Альфраганус деген ысым менен белгилүү. Ал математик жана белгилүү астроном болгон. Ал өз эмгектеринде (Астрономиянын башталмалары, Жылдыздар илиминин жыйындысы ж.б.) Жердин шар түрүндөгү формасын жана математикалык анализдин негизинде күндүн эң узактыгын кайсы учурга туура келе тургандыгын, күндө кара так бар экендигин жана анын тутулуусу жөнүндө илимий изилдөөлөрү аркылуу далилдеп келген. Фергана шаары да жогоруда айтылгандай эле Бобор Азиядагы ири тарыхый шаарлардын катарына кирет. Ал да илимий-маданий борборлордун бири болгон, шаар аркылуу Улуу Жибек жолу өткөн. Жибек Жолу сооданын эле жолу болбостон маданияттын, илимдин, информациянын да жолу болгон. Шаарда кол өнөрчүлүк, соода-саттык мамилелер өнүккөн. Архитектура ансамблдер күч алган. Учурунда Фергана шаары Туркестан губерниясынын да борбор шаары болгондугу тарыхтан белгилүү. Мына ушундай шаардан улуу илимпоз-ойчул инсандын чыккандыгы жана Фергани ысымын алгандыгы белгилүү болгондугу баарыбызга маалым.

4. Абу ‘Абдуллах Мухаммад ибн Исма‘иль ибн Ибрахим ибн аль-Мугира ибн Бардизбах аль-Джуфи аль-**Бухари** (810-870). Имам аль-Бухари ислам (мусалман) жаатындагы чоң аалым бологон. Ал хадистерди жыйноо менен алардын маани-маңызын ачып көрсөткөн. Аль-Бухаринин “аль-Джами ас-Сахих” эмгегинде 800 миң жакын хадаис болгон болсо, анын 200 миңин ал өзү топтоштуруп жазган. Ошону менен бирге ал Исламдагы Кудай таануу жана укук таануу илимине чоң салым кошкон аалым саналган. Аталган ислам аалымы аль-Бухари Өзбек Республикасына караштуу Бухара облусунда туулуп-өскөндүгү маалым. Бухара бир мезгилдерде Борбор Азиядагы эң чоң ири шаарлардын бири болгон. Этимологиясы боюнча Бухара “Бактылуу жай”, “Билимдердин ордосу”, “Мунаралар мекени”, ал эми Махмуд кашгардын айтуусу боюнча Бухара идолдорго сыйынуучу медреселер сөзүнөн келип чыккан

деген ойду айтат. Маданият, адабият, илим-билимдин, сооданын марказы, кол-өнөрчүлүктүн ордосу болгон Бухара ааламдын бүтүндөй булуң-бурчуна белгилүү болгон. Албетте ушундай атагы алыска чыккан өнүгүү борборунан имам аль-Бухари сыяктуу даанышман аалымдардын чыккандыгы талашсыз.

5. Кемаль-ад-дин Абд ар-Раззак ибн Исхак **Самарканди** (1413-1482). Ал Тумуриддердин тукумунан чыккан перс тарыхчысы-аалымы жана шейх болгон. Самарканди өзү Гератта (Афганистанда) туулганы менен дипломатиялык кызматтары аркылуу Самаркандга келип ошол жерде жашап өткөн. “Бактылуу эки жылдыздын чыгуусу жана эки деңиздин кошулган жайы” аттуу тарыхый эмгегинде монгол-татарлардын дүйнөгө ээлеп алуу, басып алуулары, Тимур жана Тимуриддер тарыхы баяндалат. Самарканди мындан башка бир катар баалуу эмгектери менен да белгилүү аалым катары сыпатталат. Ал азыркы Самарканд шаарында көп убакыт жашап өткөндүктөн ага ныспа иретинде Самарканди ысымы ыйгарылып аталып калган.

6. Жусуп Баласагын орто кылымдардагы белгилүү акын-ойчул, философ болгон. Ал орто кылымдарда Караханийлердин Түндүк борбору болгон Баласагын шаарында туулган. Анын бизге чейин жетип келген энциклопедиялык трактаты болгон “Куттуу билим” эмгеги. Баласагын шаары да бир мезгилдерде өтө өнүккөн чоң шаарлардан болгондугу Бурана эстелик комплекси жана археологиялык материалдар ырастап турат. Улуу ойчул-акынга да кошумча Баласагын деп өзү туулуп-өскөн шаарынын аты берилип келет.

7. Махмуд ибн аль-Хусейн ибн Мухаммед аль-Кашгари (1028-29-1101) - улуу түрк ойчулу, тилчи-филолог, географ катары бизге таанымал инсан. Ал азыркы Ысык-Көлдүн Барскоон шаарында туулган. Кийинчерээк Кашгар шаарында жашап, эмгектенип өмүр сүрүп ошол жакта каза болгондуктан бүгүн ал Кашгари ныспасы менен белгилүү. Аны тарыхчы профессор Т. Чоротегин Барскани деп да атап китеп жазганы маалым. Кашгаринин “Диван лугат ат-түрк” (Түрк тилдер сөз жыйнагы) эмгеги бүтүндөй дүйнөгө таанымал уникалдуу эмгектердин бири. Кашгар шаары азыркы КЭРдин СУАРдан жайгашкан ири тарыхый, маданий коммунацияга ээ болгон шаарлардан болуп саналат.

8. Сиражиддин Али Ибн Усман Оши, Али Мансур аль-Оши, Мухаммед Ибн Акмал аль-Оши ж.б. орто кылымдык тарыхый Ош шаарынан чыккан аалым-мударистер эсептелнишет. Тарыхта Ош шаары маданий алакалардын, илим-билимдин марказы болгон. Аты аталган жогорудагы аалымдар биринчиден кудай таануучулар, экничиден акындар, илимпоз-агартуучулар жана укук таануучулар болушкан. Алардын бизге чейин жетип келген саналуу эмгектери сакталып калган. Алар азыркы Кыргызстандын аймагындагы биз жашап, иштеп келе жаткан Ош шаарынан чыккан улуу ойчул-аалымдар. Аларга да шаар аталышын Ныспа иретинде таануулашып айтып келишет.

Улуу ойчулдарды, залкар инсандарды ар бир эл өз уулу катары көргүсү келет. Ошондуктан тарыхта, айрыкча орто кылымдарда мындай инсандарга кошумча өздөрү жашашкан белгилүү аймактын (жер-суу аттарын) аталышын ыйгарышып ныспа иретинде беришип келгендиги да тегин болбосо керек.

Кыскасы жер-суу аталышын алып жүргөн улуу инсандар, ойчул-аалымдар, акын-жазуучулар ж.б. эсептеп олтурсак саны арбын. Менин жеке пикиримде жогоруда мисал келтирип кеткен ойчул-инсандарыбызга кошумча ныспа иретинде берилген жер-суу аттары

биринчиден – алар жөнүндө ошол жерден чыккан улуу аалым-ойчул экендиктери сыймык катары эсептелине; экинчиден – жер-суу аттары ар дайым сакталып келгендиктен, алардын ысымдарынын түбөлүк сакталуу максатында ыйгарылгандыгында деп ойлоймун. Анткени жер-суу аталыштары элдердин жүрөк-эсинде түбөлүк сакталып, муундан-муунга өтүп жашап калат. Ошондуктан Фараби, Хорезми, Баласагуни, Кашгари дегенде биздин көз алдыбызга улуу-ойчул, аалымдардын жана инсандардын элеси жана көөнөгүс маданиятка ээ болгон шаарлар дайыма эске түшөт.

Адабияттар

1. Алиев, А. Духовное наследие средневековых ученых-энциклопедистов Центральной Азии [Текст] / А. Алиев. – Ош: Б.и., 2002. – 110 с.
2. Бартольд, В.В. Караханиды, сельджуки, кара-китаи и хорезмшахи [Текст] / В.В.Бартольд // Бартольд В.В. Соч. – М., 1963. – Т.2, ч.1. – С. 127-137.
3. Бекназаров, С. М. Педагогические идеи восточного мыслителя Кулкожоакмат-Ясевич / С. М. Бекназаров, А. С. Орозматова, А. Ч. Райымбаева // Вопросы востоковедения. – 2022. – № 1. – С. 32-36. – DOI 10.52754/16948653_2020_1_6. – EDN CNSVMF.
4. Бертельс, Е.Э. Персидская поэзия в Бухаре X в. [Текст] / Е.С. Бертельс. – М.; Л.: Б.и., 1935. – 58 с.
5. Горячева, В.Д. Средневековые городские центры и архитектурные ансамбли Киргизии [Текст] / В.Д. Горячева. – Фрунзе: Илим, 1983. – 144 с.
6. Григорьев, В.В. Караханиды в Мавераннагре по Тарихи Мунедджим-баши [Текст] / В.В. Григорьев. – СПб.: Тип. императ. Акад. наук, 1874. – 70 с.
7. Игнатенко, А.А. В поисках счастья: общественно-политические воззрения арабомусульманских философов средневековья [Текст] / А.А. Игнатенко. – М.: Мысль, 1989. – 254 с.
8. Исаков, К. А. Кыргызстандын аймагында диндердин тогошуусу жана карым-катышы (орто кылымдар мисалында) / К. А. Исаков, Р. М. Реимов, С. С. Бойтоева // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология. – 2023. – №. 2(2). – Р. 21-27. – DOI 10.52754/16948823_2023_2(2)_4. – EDN KENOUN.
9. Казибердиев, А.Л. Абу Наср Аль-Фараби. Исследование и переводы [Текст] / А.Л.Казибердиев, С.А.Муталибов. – Ташкент: Фан, 1986. – 200 с.
10. Красная речка и Бурана [Текст]: материалы и исслед. Кирг. археол. экспедиции АН Кирг.ССР. – Фрунзе: Илим, 1989. – 184 с.
11. Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа: древность и средневековье [Текст]. – М.: Наука, 1990. – 191 с.
12. Тажибаева, С. К. Педагогические идеи восточного мыслителя Махмуда Кашгари-Барскани / С. К. Тажибаева, А. Ж. Шайимкулов, А. Ш. Таирова // Вопросы востоковедения. – 2022. – № 1. – С. 114-120. – DOI 10.52754/16948653_2020_1_21. – EDN OPPVJR.
13. Хайруллаев, М.М. Фараби. Эпоха и учение [Текст] / М.М. Хайруллаев. – Ташкент: Узбекистан, 1975. – 352 с.